

NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA
MİLLİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MUZEYİ

ISSN 2522-4808 (Print)
ISSN 2702-0034 (Online)

RİSALƏ

Elmi araşdırmalar jurnalı

1-(26)2024

Bakı – “Elm və təhsil” – 2024

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
Elmi Şurasının 15 may 2024-cü il tarixli (protokol №4)
qərarı ilə çap olunur

Baş redaktor:
Rafael Hüseynov,
akademik

Redaksiya heyəti:

Kamil Allahyarov, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Xatirə Bəşirli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Şəfəq Əlibəyli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Aida Qasımova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Tofiq Məlikli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Rəhilə Qeybullayeva, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan
Mehdi Kazımov, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan
Ali Yavuz Akpınar, professor, doktor, Boğaziçi Universiteti, Türkiyə
Hasan Cavadi, professor, doktor, Kaliforniya Universiteti, ABŞ
Firuzə Melvil, doktor, Kembridj Universiteti, Böyük Britaniya
Özgen Felek, professor, doktor, Yel Universiteti, ABŞ
Campihero Bellinceri, doktor, Venesiya Ka Foskari Universiteti, İtaliya
Mbaye Lo, professor, doktor, Dyuk Universiteti, ABŞ
Hendrik Boesoten, professor, doktor, Maynz Universiteti, Almaniya
Nataliya Çalisova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Rusiya Dövlət Humanitar Universiteti, Rusiya Federasiyası
Gulbahor Aşurova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Alişir Navai adına Daşkənd Dövlət Özbək dili və ədəbiyyatı Universiteti, Özbəkistan
Şodimaxammad Sufiyev, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Tacikistan Respublikası Elmlər Akademiyası, Tacikistan
Zəmfira Səfərova, akademik, AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, Azərbaycan
Cəfər Qiyasi, AMEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycan
Məryəm Əlizadə, sənətsünaslıq doktoru, professor,
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Azərbaycan
Marko Realini, professor, doktor, İtaliya Milli Tədqiqat Şurası, İtaliya

Risalə. Elmi araşdırmalar jurnalı. № 1 (26)
Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2024, 120 s.

Orta əsrlərdə müsəlman Şərqiində yaradılan elmi əsərlər “risalə” adlanırdı. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin klassik ənənəyə riayətlə “Risalə” adlandırılmış, ədəbiyyatşünaslıq və mədəniyyətşünaslıq problemlərinin elmi araşdırmalarından ibarət məqalələr toplusu ildə iki dəfə (yaz və payız) nəşr edilir. Bu elmi araşdırmalar jurnalı məzmunu etibarilə filologiya (Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi təhlil və tənqid, folklorşünaslıq, mətnşünaslıq) və sənətsünaslıq (muzeyşünaslıq) sahələri üzrə məqalələri əhatə edir. "Risalə" elmi araşdırmalar jurnalı filologiya və sənətsünaslıq elm sahələri üzrə Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər siyahısındadır. 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin "Mətbu nəşrlərin reyestrinə" daxil edilmişdir (Reyestr № 4216). Eyni zamanda, "Risalə" elmi araşdırmalar jurnalı 05 aprel 2018-ci ildən EBSCO beynəlxalq elektron məlumat bazasına daxil edilmişdir (Müqavilə № 46516).

Oxuyacaqlarınız

RİSALƏ

Elmi araşdırmalar jurnalı

№1.2024(26)

Mündəricat

KLASSİK İRS: TARİXİ VƏ NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

HÜSEYNOV Rafael.

Apostrofun Azərbaycan dilindəki yeri və ona qarşı olmanın yersizliyi

doi.org/10.30546/2702-0034.2024.1.26.07

ALLAHVERDİYEV Qaley.

Ərəb və yəhudi folklorunun formalaşmasında oxşar milli adət-ənənələrin təsiri

doi.org/10.30546/2702-0034.2024.1.26.018

ƏLİYEV Faiq.

Nəsiminin “ənəlhəq” fəlsəfəsi

doi.org/10.30546/2702-0034.2024.1.26.022

ƏHMƏDLİ Nazir.

Aşıq Ələsgərin dastan qəhrəmanı Dəli Alı arxiv sənədlərində

doi.org/10.30546/2702-0034.2024.1.26.031

YENİ VƏ MÜASİR DÖVRDƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ PROSES

HACIYEVA Mahirə.

Marqaret Etvud bədii irsi: utopiya və distopiya

doi.org/10.30546/2702-0034.2024.1.26.049

QƏHRƏMANOVA Ulduz.

Tənqidi gülüşə əsaslanan janrlar

doi.org/10.30546/2702-0034.2024.1.26.056

MƏMMƏDLİ Samirə.

Müasir Azərbaycan nəsrində bədii-estetik yaddaşın dəyişən dinamikası

doi.org/10.30546/2702-0034.2024.1.26.065

SƏFƏROVA Günel.

Salam Qədirzadənin “Qış gecəsi” romanı

doi.org/10.30546/2702-0034.2024.1.26.074

TARİXİ-MƏDƏNİ ABİDƏLƏRİN QORUNMASI VƏ TƏDQIQI. MUZEYŞÜNASLIQ

SƏMƏDOVA Nailə.

Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan şəxsi arxivlər

doi.org/10.30546/2702-0034.2024.1.26.087

ƏSƏDOVA Xədicə.

Tikmə və toxuma sənəti Azərbaycan arxivlərində

doi.org/10.30546/2702-0034.2024.1.26.097

MUSAYEVA Elazə.

“Pirəbədil” xalçaları xarici tədqiqatçıların gözü ilə

doi.org/10.30546/2702-0034.2024.1.26.0105

UOT 821.512.162

Nailə SƏMƏDOVA

Filologiya elmləri doktoru, dosent

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

e-mail: nailesamadova@yahoo.com

ƏLYAZMALAR İNSTİTUTUNDA MÜHAFİZƏ OLUNAN ŞƏXSİ ARXİVLƏR

Açar sözlər: Əlyazmalar İnstitutu, ədəbi mühit, şəxsi arxivlər, təsvir, saxlama vahidi, məqalə, məktub, foto, çap kitabları

Keywords: Institute of Manuscripts, literary environment, personal archives, description, storage unit, article, letter, photo, printed books

Ключевые слова: Институт Рукописей, литературная среда, личные архивы, описание, единица хранения, статья, письмо, фото, изданные книги

Giriş. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu zəngin xəzinədir. Burada qədim əlyazmalar, əski çap kitabları ilə yanaşı XIX-XX əsrlərdə yaşayıb-yaratmış ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinin şəxsi arxivləri mühafizə olunur. XIX əsr müəlliflərindən A.Bakıxanov, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, M.T.Sidqi, N.Vəzirov, M.R.Fəna, Q.Şeyda, XX yüzilin görkəmli şəxsiyyətləri: bəstəkarlar Ü.Hacıbəyli, Z.Hacıbəyli, M.Maqomayev, aktyor və ictimai xadim H.Sarabski, rəssam Ə.Əzimzadə, dramaturqlar C.Cabbarlı, Ə.Haqverdiyev, şair S.Vurğun, ədəbiyyatşünaslar Ə.Müznib, S.Mümtaz və başqalarının arxivləri institutun xəzinəsində qorunur. Bu arxivlərin sayı 32-dir. Hər bir arxiv fond nömrəsinə və saxlama vahidinin sayına görə aşağıdakı kimi sıralanmışdır:

1. Abbasqulu ağa Bakıxanov – 56
2. Mirzə Fətəli Axundzadə – 838
3. Həsən bəy Zərdabi – 166
4. Nəcəf bəy Vəzirov – 83
5. Seyid Əzim Şirvani – 80
6. Cəlil Məmmədquluzadə – 595
7. Məhəmməd Tağı Sidqi – 251
8. Rəşid bəy Əfəndizadə – 132
9. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev – 209
10. Süleyman Sani Axundov – 205
11. Əli Nəzmi – 109
12. Azər Buzovnalı – 121
13. Mirzə Rəhim Fəna – 62
14. Məmməd Səid Ordubadi – 1091
15. Hüseynqulu Sarabski – 392
16. Cəfər Cabbarlı – 759

17. Üzeyir Hacıbəyli – 941
18. Nəriman Nərimanov – 283
19. Firidun bəy Köçərli – 115
20. Məmmədli Sidqi – 265
21. Yusif Vəzir Cəmənzəminli – 899
22. Əzim Əzimzadə – 40
23. Əliabbas Müznib – 387
24. Salman Mümtaz – 689
25. Müslüm Maqomayev – 188
26. Ömər Faiq Nemanzadə – 20
27. Səməd Vurğun – 1639
28. Qəmər bəyim Şeyda – 40
29. Zülfüqar Hacıbəyov – 118
30. Seyid Hüseyn – 13
31. Qulam Məmmədli – 38
32. Əbülqasım Hüseynzadə – 98.

Arxivlər haqqında ümumi məlumat. Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən şəxsi arxivlər Qarabağ, Bakı və Naxçıvan–Ordubad ədəbi mühitinin tanınmış şəxsiyyətlərinə məxsusdur. Qarabağ ədəbi mühitinin, əsasən Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzi Şuşanın 9 görkəmli şəxsiyyətinin – N.Vəzirovun, Ə.Haqqverdiyevin, S.S.Axundovun, M.R.Fənanın, Ü.Hacıbəylinin, F.Köçərlinin, Y.V.Cəmənzəminlinin, Q.Şeydanın, Z.Hacıbəyovun, Bakı ədəbi mühitinin yetirmələri – A.Bakıxanovun, A.Buzovnalının, H.Sarabskinin, C.Cabbarlının, Ə.Müznibin, Ə.Əzimzadənin, Naxçıvan–Ordubad ədəbi mühitinin nümayəndələri – C.Məmmədquluzadənin, M.T.Sidqinin, M.Ə.Sidqinin, M.S.Ordubadinin şəxsi arxiv materialları institutun xəzinəsini zənginləşdirən nümunələrdir.

Yuxarıda qeyd edilən siyahıdan bəlli olur ki, sənədlərin sayına görə ən böyük arxiv Səməd Vurğuna məxsusdur. 1639 saxlama vahidindən ibarətdir. M.S.Ordubadi arxivi 1091, Ü.Hacıbəyli arxivi 941, Y.V.Cəmənzəminli arxivi 899 (A.Xəlilovun çapa hazırladığı, 2002-ci ildə nəşr olunan “İki od arasında” romanı sonradan arxivə daxil edilmiş və arxiv 900 sax.vah. təşkil etmişdir), M.F.Axundzadə arxivi 838, C.Cabbarlı arxivi 759, S.Mümtaz arxivi 689, C.Məmmədquluzadə arxivi 595 saxlama vahidi altında tərtib edilmişdir. Ən kiçik arxiv isə S.Hüseyn arxividir: 13 saxlama vahidindən ibarətdir. Ö.F.Nemanzadə arxivi 20, Q.Məmmədli arxivi 38, Ə.Əzimzadə və Q.Şeyda arxivlərinin hər biri 40, A.Bakıxanov arxivi 56, M.R.Fəna arxivi 62, S.Ə.Şirvani arxivi 80 saxlama vahidi təşkil edir.

Şəxsi arxivlər müxtəlif illərdə indiki Əlyazmalar İnstitutuna təhvil verilmişdir. Məsələn, A.Bakıxanov arxivi 1934-cü, R.Əfəndizadə arxivi 1935-ci, M.F.Axundzadə, N.Vəzirov, S.Ə.Şirvani və C.Cabbarlı arxivləri 1940-cı, H.Zərdabi və M.R.Fəna arxivləri 1941-ci, C.Məmmədquluzadə arxivi 1942-ci, Ə.Müznib arxivi 1946-cı, Ə.Nəzmi və S.Mümtaz arxivləri 1947-ci, M.T.Sidqi, A.Buzovnalı, H.Sarabski və Ə.Əzimzadə arxivləri 1949-cu, M.S.Ordubadi arxivi 1953-cü, N.Nərimanov, F.Köçərli və M.Ə.Sidqi arxivləri 1956-cı, Y.V.Cəmənzəminli arxivi 1957-ci, Ö.F.Nemanzadə arxivi 1960-cı, Ü.Hacıbəyli arxivi 1962-1963-cü, S.Vurğun və Q.Şeyda arxivləri 1964-cü, M.Maqomayev arxivi 1964-1987-ci, Z.Hacıbəyov arxivi 1965-ci illərdə alınmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin daha dərindən öyrənilməsində arxivlərin əhəmiyyəti danılmazdır. Görkəmli yazıçımız Y.V.Çəmənəminli arxiv toplamağın yazıçı mədəniyyətinin meyarı olduğunu bildirirdi və Azərbaycan müəlliflərindən M.F.Axundzadənin, rus müəlliflərindən Turgenevin arxiv tərtib etməsini təqdirəlayiq hesab edirdi. Çəmənəminli özünün “Turgenevin yazı üsulu” məqaləsində arxiv yaratmağın zəruriliyini ətraflı nəzərə çatdırmışdır: “Yazıçıların hamısı eyni dərəcədə intizampərvər və səliqəli olmamışlar, bəziləri əsəri bitirdikdən sonra ona dair yazılan planları, konspektləri, qeydləri tələf etmişlər. Bizim Azərbaycan yazıçıları bu barədə daha geridə qalmışlar, bir çoxlarının əlyazmaları belə meydana yoxdur, arxivi meydana çıxanlar da az olmuşdur. Yalnız Mirzə Fətəli istisnadır, çünki o, özündən sonra gözəl və müntəzəm bir arxiv buraxmışdır” [19, s.119]. Onu da qeyd edək ki, Y.V.Çəmənəminlinin özü də zəngin və səliqəli arxivə sahibdir.

Şəxsi arxivlərin təsviri. Ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərimizin şəxsi arxivləri üzərində iş bir neçə istiqamətdə gedir. Bu iş ilk dəfə arxivlərin elmi təsviri ilə başlanmışdır. Arxiv təsviri necə aparılır? Ən əvvəl sənəd qaldırılır, əlyazma və ya çap olması, hansı dildə və əlifbada, tarixi və harada yazıldığı, vərəqin növü və mürəkkəbinin rəngi, məzmunu, hansı cümlə ilə başladığı, hansı cümlə ilə bitdiyi, ölçüsü, həcmi və hansı şifrə altında saxlanıldığı göstərilir. Sonra sənədlər bölmələr üzrə qruplaşdırılaraq tərtib edilir.

İlk təsvir olunan arxiv Mirzə Fətəliyə məxsusdur. Arxiv Respublika Əlyazmalar Fondunun, indiki Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşı Ağəmi İbrahimov tərəfindən təsvir olunaraq 1955-ci ildə nəşr olunmuşdur [25]. Kitab düzəliş və əlavələrlə birlikdə Əİ-nin əməkdaşı A.Avadyayevin tərcüməsində 1962-ci ildə yazıçının 150 illik yubileyi münasibətilə rus dilində nəşr olunmuşdur [27]. 2012-ci ildə M.F.Axundzadənin 200 illik yubileyi ilə əlaqədar ədəbiyyatşünas alim M.Məmmədova 1955-ci ildə nəşr olunan təsvir kitabının üzərində işləyərək onu yenidən çap etdirmişdir [26]. Əvvəlki nəşrlərdə olan köhnə inventar nömrələri bu nəşrdə yeni şifrələrlə əvəz edilmiş, təsvir prinsipi fərqli şəkildə verilmişdir.

M.F.Axundzadə arxivi təsvirinin ilk nəşrindən sonra 1961-ci ildə C.Məmmədquluzadə [34], 1962-ci ildə S.S.Axundov [29], 1965-ci ildə C.Cabbarlı arxivləri [33] təsvir edilərək kitab halında çap olunmuşdur. 2011-ci ildə C.Məmmədquluzadə arxivi bəzi əlavələrlə birlikdə yenidən nəşr edilmişdir [21]. Son üç ildə isə beş arxiv – 2022-ci ildə F.Köçərli [22], Q.Şeyda [28] və Ö.F.Nemanzadə [37], 2023-cü ildə S.Ə.Şirvani [38], 2024-cü ildə H.Sarabski [35] arxivlərinin təsviri işıq üzü görmüşdür. Ümumiyyətlə, indiyə qədər 27 arxivin təsviri çap olunmuşdur, M.T.Sidqi və Ə.Əzimzadə arxivlərinin təsviri üzərində iş gedir. Ə.Müznib, S.Hüseyn, M.R.Fəna arxivlərindəki sənədlər hələ də işlənilməmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, nəşr edilmiş bəzi arxivlərin təsvirləri istənilən səviyyədə deyil. Bu səbəbdən bunlar yenidən işlənilməlidir. Bunun üçün isə ərəb əlifbasını, eləcə də rus dilini mükəmməl bilmək lazımdır. Çünki sənədlərin çoxu Azərbaycan dilində ərəb əlifbası ilə və rus dilindədir.

Şəxsi arxivlərdə saxlanılan nəşr edilməmiş materialların üzə çıxarılması, transfoneliterasiyası və nəşrə hazırlanması. Bu istiqamətdə bir çox işlər görülmüşdür: M.S.Ordubadi arxivindəki məktublar, Ordubadinin xatirələri və onun Azərbaycan tarixi və ədəbiyyatı haqqında məqalələri, H.Zərdabinin bioqrafiyası və epistolyar irsi, Ə.Müznibin tərcümeyi-hal və xatirələri, eləcə də onun Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığı haqqında topladığı

materiallar, A.Buzovnalının tərcümələri, qəzəlləri, rübailəri, məqalələri və epistolyar irsi, Ə.Haqverdiyevin məqalələri, N.Nərimanovun ömür-gün yoldaşı G.Nərimanovaya məxsus sənədlər tərtib edilərək nəşr edilmişdir. Onu da qeyd etmək ki, Gülsüm xanıma məxsus sənədlər rus dilində olduğu üçün Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Digər sənədlər isə ərəb əlifbasından transfoneliterasiya edilmişdir.

Şəxsi arxivlərdə saxlanılan materiallar əsasında tədqiqatlar aparılmış, dissertasiya işləri yazılmışdır. M.F.Axundzadənin epistolyar irsi, M.S.Ordubadinin “Həyatım və mühitim” memuarı, şəxsi arxivlərdə folklor, şəxsi arxivlərdə ədəbi epistolyar irs, A.Buzovnalının poetik irsi mövzularında dissertasiyalar müdafiə edilmişdir. Tədqiqat işləri müəlliflərin arxivlərində saxlanılan, ərəb əlifbasında olan nümunələrin əvvəlcə transfoneliterasiya edilməsi və sonradan araşdırılması nəticəsində araya-ərsəyə gəlmişdir.

Şəxsi arxivlərin araşdırılması prosesində belə bir istiqamət də vardır. Bu da hər hansı bir müəllifin şəxsi arxivinin bütünlüklə nəşr edilməsidir. Bu ənənə ilk olaraq 2006-cı ildə qoyulmuşdur. Həmin il F.Köçərlinin [24], Ə.Əzimzadənin [23] şəxsi arxivləri, 2017-ci ildə isə M.Ə.Sidqinin [36] şəxsi fondu kitab halında çap olunmuşdur. Məlumdur ki, M.Ə.Sidqi “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşr edilməsində böyük xidmətlər göstərmişdir. O həm də pedaqoq, tərcüməçi, yazıçı, jurnalist olmuşdur. Mirzə Cəlil Kəhrizlidə olarkən Sidqi jurnala (1910-1911-ci illər) redaktorluq edir, eyni zamanda, C.Məmmədquluzadənin məişət məsələləri ilə əlaqədar işlərində yaxından iştirak edirdi, ailənin bir çox problemlərinin həllində köməklik göstərirdi. Əlyazmalar İnstitutunda onun 265 saxlama vahidindən ibarət şəxsi arxivi saxlanılır. Lakin sənədlərin sayı bunlardan qat-qat artıqdır, təxminən 800-ə qədərdir (Onu da qeyd etmək lazımdır ki, H.Sarabski arxivi 392 saxlama vahidindən ibarətdir. Sənədlərin sayı isə 700-ə qədərdir). Təkcə məktubları götürsək, arxivdə 80-dən artıq adamın 340 məktubu saxlanılır. Bu məktublar, eləcə də M.Ə.Sidqinin əsərləri, tərcümeyi-hal və xatirələr, müxtəlif şəxslərin əsərləri, müəllifi naməlum əsərlər ərəb əlifbasından transfoneliterasiya olunub nəşr edilmişdir.

Əİ-də saxlanılan 32 arxivin, demək olar ki, hər birində (bəzi arxivlər istisna olmaqla) fond sahibinin əsərlərinin əlyazmaları, tərcümeyi-hal və xatirələr, məqalələr, məktublar, tərcümeyi-hal sənədləri, şəxsi sənədlər, fotolar, çap kitabları saxlanılır. Əsərlərini Azərbaycan, fars və ərəb dillərində yazan A.Bakıxanovun arxivində özünün əlyazmaları yoxdur. Arxiv sonradan, onun haqqında olan materialların toplanılması, bəzi sənədlərin fotosurətinin əldə edilməsi nəticəsində yaradılmışdır. Bununla belə, buradakı sənədlər zəngin yaradıcılığa malik şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətinin müəyyən məqamlarını aydınlaşdırmaq və öyrənmək baxımından dəyərlidir.

Şəxsi arxivlərdə Azərbaycan memuar ədəbiyyatının kamil nümunələrinin – C.Məmmədquluzadənin, M.S.Ordubadinin, Ö.F.Nemanzadənin, Ə.Nəzminin, Y.V.Çəmənəminlinin xatirələrinin, eləcə də H.Sarabskinin, M.Ə.Sidqinin, M.Maqomayevin tərcümeyi-hal və xatirələrinin avtoqraf nüsxələri saxlanılır. F.Köçərli arxivində onun haqqında yazılan xatirələr üstünlük təşkil edir. Burada Abdulla Şaiqin, Mehdixan Vəkilovun, Əli Səbrinin, Əliməmməd Mustafayevin, Seyfulla Şamilovun xatirələri vardır. S.Vurğun arxivində isə xatirələr 8 saxlama vahidindən ibarətdir [15]. Şairin arxivində məqalələrlə yanaşı, məruzə və çıxışları da saxlanılır ki, bunlar da 86 saxlama vahidi altında cəmlənmişdir: məqalələr [12], məruzələr [13], çıxışlar [14].

Bir çox arxivlərdə məqalələr üstünlük təşkil edir. M.S.Ordubadi arxivini misal göstərmək olar. Ədibin Azərbaycan və İran tarixinə aid məqalələri [30], dahi şairimiz Nizami Gəncəvi haqqında silsilə məqalələri [31], ədəbiyyatımız, tənqidimiz, musiqimiz haqqında məqalələri [32] ərəb əlifbasından transfoneliterasiya edilərək 3 cildə nəşr olunmuşdur.

Ə.Haqverdiyev arxivinin də əsas hissəsini məqalələr təşkil edir. “Ağa Məhəmməd şah Qacar” əsəri haqqında tarixi məlumat”, “İki nəsil”, “Azərbaycanda xalq tamaşaları və dini ayinlər”, “Türk dili haqqında”, “Azərbaycanda teatr”, “Türk teatri Azərbaycanda” məqalələri rus dilində yazılmış avtoqraf nüsxələrdir. “Türk dili haqqında” məqalə elmi-tədqiqat səciyyəlidir. Əsərdə türk xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatı, Azərbaycan və Osmanlı türkləri, tatarlar, türkmənlər, özbəklər haqqında məlumat verilir, Orxon-Yenisey abidələrini araşdıran alimlərin əsərlərindən nümunələr gətirilir. İki ümumi dəftər – 50 vərəq həcmində olan məqalə türk xalqları ədəbiyyatının öyrənilməsində həm əvəzsiz mənbə, həm də Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevi bir dilçi alim kimi səciyyələndirən nümunədir. 37 vərəq həcmində olan “Türk teatri Azərbaycanda” məqaləsində Azərbaycanda teatrın inkişaf yollarından, bu istiqamətdə Mirzə Fətəli Axundzadənin xidmətlərindən bəhs edilir. Məqalədə eyni zamanda xalq tamaşalarının, dini ayinlərin təsviri və izahı verilir. Yazıçının Azərbaycan dilində olan “Türk teatrosunun oktyabrın 10 sənəliyində tutduğu mövqe və nailiyyəti”, “Füzulinin “Leyli və Məcnun” dastanında məhəbbət” və “Əski və yeni ədəbiyyat nümunələri. Heca vəznə” məqalələri transfoneliterasiya edilərək 2020-ci ildə nəşr edilmişdir [20].

Şəxsi arxivlərdə saxlanılan məktublar. Hər bir müəllifin həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsində, ünsiyyətdə olduğu insanlar, dövrün hadisələri haqqında məlumatın əldə edilməsində məktublar dəyərli qaynaqlardır. Qeyd etdiyimiz kimi, M.F.Axundzadənin epistolyar irsi zəngindir və bu mövzuda, eləcə də şəxsi arxivlərdə ədəbi epistolyar irs haqqında tədqiqatlar aparılmışdır. Mirzə Fətəlinin müxtəlif şəxslərə yazdığı məktubları 54, ona ünvanlanan məktublar isə 43 şifrə altında yerləşdirilmişdir. Adətən, arxivlərdə müəllifin məktubları ona yazılan məktublardan çox olmur. Mirzə Fətəli arxivində isə vəziyyət başqadır. Bu da onunla əlaqədardır ki, yazıçı yazdığı məktubların üzünü köçürüb bir nüsxəsini özündə saxlayırdı. Bu ənənəni Y.V.Çəmənzəminli də davam etdirmişdir. Yazıçının arxivində gündəlik qeydləri olan 2 dəftər saxlanılır. Burada qadın, təhsil, əxlaq, gözəllik haqqında mülahizələr də yer almışdır. Çəmənzəminli Mirzə Fətəli ənənəsini davam etdirərək müxtəlif şəxslərə yazdığı məktubların surətlərini köçürərək gündəliyinə daxil etmişdir. Bunlardan əlavə, yazıçının özünün yazdığı və ona ünvanlanan məktublar 25 saxlama vahidi altındadır [10]. Çəmənzəminlinin atası Mirbaba bəyin isə oğlanları Yusif Vəzir, Mir Əbülhəsənə və başqa qohumlara yazdığı məktubların sayı 488-dir.

Məktubların sayı ən çox olan arxiv S.Vurğuna məxsusdur. Burada şairin yazdığı [16] və ona yazılan [17] məktubların ümumi sayı 763-dür. Nəzərə alsaq ki, arxivdə bunlardan başqa müxtəlif şəxslərin, ailə üzvlərinin biri digərinə yazdığı məktubları vardır, o zaman bu sayın daha artıq olması labüddür.

Ü.Hacıbəyliyə gələn məktublar [6] 200-ə, teleqramlar [7] 150-yə yaxındır, ərizələr [8] 50-dən artıqdır. Hacıbəyli ailəsinə məxsus məktub və teleqramlar 24 sənəddən ibarətdir. F.Köçərli arxivində isə ümumilikdə 154 məktub [9] saxlanılır. C.Cabbarlının məktubları 11 [5], ona gələn məktublar 88 [5a], M.T.Sidqinin

məktubları 15 [1], ona ünvanlanan məktublar 126 saxlama vahidi [2] altında yerləşdirilmişdir.

Digər arxivlərdə isə məktublar nisbətən azdır. Məsələn, M.S.Ordubadinin yazdığı məktubların sayı 22, ona ünvanlanan məktublar 82-dir. Ə.Haqverdiyevin müxtəlif şəxslərə yazdığı məktubların sayı 23, müxtəlif qurumlardan və şəxslərdən gələn məktublar 35-dir. H.Sarabskinin özünün 9, ona yazılan 19 məktub vardır. R.Əfəndizadə arxivində müxtəlif şəxslərə göndərdiyi 8 məktubun surəti və ona ünvanlanan 10 məktub saxlanılır. S.S.Axundov arxivində isə yalnız ona yazılan 21 məktub yer almışdır, eləcə də Ə.Nəzmi arxivində ona göndərilən 5 məktub vardır.

Şəxsi arxivlərdə fotolar və çap kitabları. Arxivlərin müəyyən hissəsini fotolar təşkil edir. Sözsüz ki, bunların da sayı hər bir arxivdə müxtəlifdir. Ən çox foto M.F.Axundzadə arxivindədir. Burada fotoların sayı 250-dən artıqdır. M.T.Sidqi arxivində 171, N.Nərimanov arxivində 169, Y.V.Çəmənəminli arxivində 120, S.Mümtaz arxivində 89 foto vardır. H.Sarabski arxivində isə özü ilə əlaqədar fotolar 37 [3], başqalarının fotoları 60 [4], ümumilikdə 97 saxlama vahidi altındadır. Nəzərə alsaq ki, bir qovluqda, yəni bir saxlama vahidi altında 3, 5, 10, hətta 22 sənəd saxlanılır, o zaman arxivdəki fotoların sayı 100-dən də artıq olur. Bunlar əsasən fond sahibinin özünün, ailə üzvlərinin, dövrün görkəmli şəxsiyyətlərinin fotolarıdır. Ə.Nəzmi arxivində 1 foto – Ə.Nəzminin tək şəkli saxlanılır. A.Buzovnalı arxivinə isə foto-şəkil daxil edilməmişdir.

Arxivlərdəki materialların müəyyən hissəsini çap kitabları təşkil edir. Bu baxımdan Çəmənəminli arxivi daha zəngindir. Burada Azərbaycan və əcnəbi müəlliflərinin kitabları 333 saxlama vahidi altında mühafizə olunur. Təkcə fransız dilində 39 adda kitab saxlanılır. S.Mümtaz arxivində kitablar 51 [11], Ə.Hüseynzadə arxivində isə 66 saxlama vahidi altında [18] yerləşdirilmişdir. Nəzərə alsaq ki, Ə.Hüseynzadənin arxivi 98 saxlama vahididir, o zaman arxivin əsas hissəsinin çap kitablarından ibarət olduğu aydınlaşır. Bunlar Ə.Hüseynzadənin tərtib etdiyi kitabların Azərbaycan, özbək, bolqar, alman, rus, fransız dillərində çap olunmuş nüsxələridir. Kitablar Bakı, Daşkənd, Aşqabad, Sofiya, Odessa, Moskva, Novosibirsk, Sankt-Peterburq və başqa şəhərlərdə nəşr edilmişdir.

Arxivlərdəki sənədlərin dilinə gəldikdə, sənədlər əsasən Azərbaycan dilindədir. Lakin başqa dillərdə də materiallar vardır. Məsələn, M.T.Sidqi arxivində sənədlər, əsasən məktublar fars, S.Mümtaz və M.R.Fəna arxivlərində sənədlər fars, müəyyən qədər ərəb, Ü.Hacıbəyli, M.Maqomayev, H.Sarabski və Z.Hacıbəyov arxivlərində sənədlər rus dillərindədir. Yəni qeyd edilən arxivlərdə Azərbaycan dili ilə yanaşı xarici dillərdə də materiallar vardır.

Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, hər bir şəxsin hansı sahədə çalışması, hansı vəzifəni tutması ilə əlaqədar arxivində əsasən bunlarla bağlı materiallar saxlanılır. Məsələn, Ü.Hacıbəyli, M.Maqomayev, Z.Hacıbəyov arxivlərində notlar, librettolar, H.Sarabski arxivində proqram və afişalar üstünlük təşkil edir. Q.Məmmədli arxivində onun müxtəlif qəzet və jurnallardan ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri haqqında, Azərbaycan teatr tarixinə aid topladığı materialların əlyazması saxlanılır. Ə.Hüseynzadə arxivində onun topladığı atalar sözü, bayatılar, eləcə də rəvayətlərin 17 saxlama vahidi altında nüsxələri vardır ki, bunların da hər biri geniş həcmə malikdir.

Şəxsi arxivlərdə, eyni zamanda, fond sahibinin şəxsi sənədləri, tərcümeyi-hal sənədləri, ictimai və ədəbi fəaliyyəti ilə əlaqədar materiallar, bəzilərinə isə yubileyləri ilə əlaqədar sənədlər (H.Sarabski, Ə.Haqverdiyev arxivlərində) mühafizə olunur.

Nəticə. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan şəxsi arxivlər Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin həyat və fəaliyyətini, yaradıcılığını, maraq dairəsini öyrənmək, ünsiyyətdə olduğu insanlar, dövrün ictimai-siyasi və iqtisadi durumu haqqında məlumat almaq baxımından dəyərli qaynaqlardır. Şəxsi arxiv sənədləri ictimai-siyasi və ədəbi mühiti canlandırmaqla yanaşı bu mühitin yetirmələrinin zəngin irsini bütün çalarları ilə işıqlandırır, yaradıcılıq yollarının daha əhatəli və ilkin qaynaqlar əsasında araşdırılmasına zəmin yaradır.

Şəxsi arxivlərin öyrənilməsində təsvir kitablarının əhəmiyyəti əvəzsizdir. Onu da diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, nəşr olunan bəzi təsvir kitabları qüsurlardan xali deyil. Bunların bəzilərinə əksər sənədlər təsvirdən kənar qalmış, bəzilərinə sənədin məzmunu lazımı səviyyədə və ya heç verilməmiş, bəzilərinə “başlanır” və “bitir” hissələri ərəb əlifbasında göstərilmişdir ki, bu da müasir oxucu üçün çətinlik törədir. Bəzi təsvir kitabları isə kiril əlifbasında nəşr edilmişdir. Bu baxımdan XIX-XX əsrlərdə yaşayıb-yaratmış ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinin Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan şəxsi arxiv materialları yenidən nəzərdən keçirilməli, tam və əhatəli təsvir edilərək təkrar nəşr olunmalıdır. Digər tərəfdən, Azərbaycanın tarixini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini canlandıran bir çox arxiv sənədləri hələ də əlyazması şəklində qalmaqdadır. Bunları araşdırıb üzə çıxarmaq, transfoneliterasiya edərək nəşrə hazırlamaq gələcək tədqiqatlar üçün dəyərli mənbədir.

Əlaqə

E-mail: nailesamadova@yahoo.com

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. AMEA ƏYİ, f.7, s.v.20-34.
2. AMEA ƏYİ, f.7, s.v.35-160.
3. AMEA ƏYİ, f.15, s.v.224-260.
4. AMEA ƏYİ, f.15, s.v.261-320.
5. AMEA ƏYİ, f.16, s.v.256-266. 5(a) AMEA ƏYİ, f.16, s.v.267-354.
6. AMEA ƏYİ, f.17, s.v.206-401.
7. AMEA ƏYİ, f.17, s.v.402-537.
8. AMEA ƏYİ, f.17, s.v.538-592.
9. AMEA ƏYİ, f.19, s.v.45-86.
10. AMEA ƏYİ, f.21, s.v.227-251.
11. AMEA ƏYİ, f.24, s.v.629-679.
12. AMEA ƏYİ, f.27, s.v.138-187.
13. AMEA ƏYİ, f.27, s.v.188-194.
14. AMEA ƏYİ, f.27, s.v.195-223.
15. AMEA ƏYİ, f.27, s.v.224-231.
16. AMEA ƏYİ, f.27, s.v.290-306.
17. AMEA ƏYİ, f.27, s.v.307-1069.
18. AMEA ƏYİ, f.32, s.v.31-96.
19. Çəmənəminli Y.V. Əsərləri, 3 cildə, III c., Bakı: “Elm”, 1977, 328 səh.
20. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev arxivindən nümunələr (Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev – 150). Bakı: “Mütərcim”, 2020, 136 səh.
21. Əliyeva A. Cəlil Məmmədquluzadə (Molla Nəsrəddin) arxivinin təsviri. Bakı: “Nurlan”, 2011, 328 səh.
22. Əliyeva A. Firidun bəy Köçərli arxivinin təsviri. Bakı: “OPTİMİST” MMC çap mərkəzi, 2022, 218 səh.

23. Əzim Əzimzadənin şəxsi arxivi. Nəşrə hazırlayan: Mehri Məmmədova. Bakı: “Nurlan”, 2006, 132 səh.
24. Firidun bəy Köçərlinin şəxsi arxivi. Tərtib edən və nəşrə hazırlayan: Məmməd Adilov. Bakı: “Nurlan”, 2006, 280 səh. (+28 səh şəkil).
25. İbrahimov A. M.F.Axundov arxivinin təsviri. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1955, 295 səh.
26. İbrahimov A., Məmmədova M. Mirzə Fətəli Axundzadə arxivinin izahlı təsviri. Bakı: “Elm və təhsil”, 2012, 579 səh.
27. Ибрагимов А. Описание архива М.Ф.Ахундова. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1962, 275 с.
28. Mustafazadə N. Qəmər bəyim Şeyda arxivinin təsviri. Bakı: “Mütərcim”, 2022, 112 səh.
29. Nağıyeva C. S.S.Axundov arxivinin təsviri. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1962, 92 səh.
30. Ordubadi M.S. Azərbaycan tarixi (Məqalələr toplusu – I kitab). Ərəb əlifbasından transfoneliterasiya edib nəşrə hazırlayan, tərtibçi və ön sözün müəllifi Nailə Səmədova. Bakı: “Elm”, 2020, 288 səh.
31. Ordubadi M.S. Nizaminin dövrü və həyatı (Məqalələr toplusu – II kitab). Ərəb əlifbasından transfoneliterasiya edib nəşrə hazırlayan, tərtibçi və ön sözün müəllifi Nailə Səmədova. Bakı: “Elm”, 2021, 224 səh.
32. Ordubadi M.S. Ədəbiyyatımız haqqında (Məqalələr toplusu – III kitab). Ərəb əlifbasından transfoneliterasiya edib nəşrə hazırlayan, tərtibçi və ön sözün müəllifi Nailə Səmədova. Bakı: “Elm”, 2022, 220 səh.
33. Paşayeva M. Cəfər Cabbarlı arxivinin təsviri. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1965, 252 səh.
34. Paşayeva M. Cəlil Məmmədquluzadə (Molla Nəsrəddin) arxivinin təsviri. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1961, 155 səh.
35. Səmədova N. Hüseynqulu Sarabski arxivinin təsviri. Bakı: “Zərdabi Nəşr” MMC, 2024, 392 səh.
36. Səmədova N. Məmmədəli Sidqinin şəxsi fondu. Bakı: “Elm və təhsil”, 2017, 748 səh.
37. Teyyubova P. Ömər Faiq Nemanzadə arxivinin təsviri. Bakı: “Elm və təhsil”, 2022, 90 səh.
38. Yarməmmədov N. Seyid Əzim Şirvani arxivinin təsviri. Bakı: “Ecoprint”, 2023, 60 səh.

Məqaləyə istinad: Nailə Səmədova. Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan şəxsi arxivlər. Risalə. Elmi araşdırmalar jurnalı. Nömrə 1 (26), 2024. səh.87-96.
DOI: 10.30546/2702-0034.2024.1.26.087

PERSONAL ARCHIVES PRESERVED IN THE INSTITUTE OF MANUSCRIPTS

S u m m a r y

Archives have an irreplaceable significance in studying the lives and activities of notable personalities, their creative connections, and in obtaining information about the people they communicated with. The Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS preserves personal archives of literary and cultural figures who lived and created in the 19th-20th centuries. These collections, which contain works and documents of notable representatives of the literary environment of Baku, Karabakh, and Nakhchivan, were transferred to the Institute of Manuscripts over various years. These archives, which vary in volume, contain the manuscript works of the fund owner, biographical documents, personal documents, letters, photos, printed books, etc.

The presented article provides general information about the principles of describing personal archives and the stored samples, and highlights the work done in the field of their phonetic transliteration and preparation for publication. It is noted that the study of personal archives began for the first time in 1955 with the description of the archive of Mirza Fatali Akhundov and continues to this day. To date, 27 out of 32 archives have been described and published in book form. However, the fact that some descriptive books do not meet the desired level necessitates further work on them.

The article also presents specific examples of what kind of materials are stored in the archive in relation to the field of work and position of the fund owner. Although the forewords of the published descriptive books provide general information about individual funds, personal archives have not yet been comprehensively studied. The article provides a comprehensive analysis of the personal archives preserved at the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, and emphasizes that each fund is a separate object of research.

Наиля Самедова

ЛИЧНЫЕ АРХИВЫ, ХРАНЯЩИЕСЯ В ИНСТИТУТЕ РУКОПИСЕЙ

Резюме

Архивы имеют незаменимое значение в изучении жизни и деятельности выдающихся личностей, их творческих связей и получении информации о людях, с которыми они общались. В Институте Рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА хранятся личные архивы деятелей литературы и культуры, живших и творивших в XIX-XX веках. Эти фонды, содержащие произведения и документы известных представителей литературной среды Баку, Карабаха и Нахичевани, были переданы в нынешний Институт Рукописей в разные годы. В этих архивах, объем которых различен, хранятся рукописи произведений владельца фонда, автобиографические и личные документы, письма, фотографии, изданные книги и т. д.

В представленной статье приведены общие сведения о принципах описания личных архивов и хранящихся образцах, а также освещены работы по их трансфонелитерации и подготовки к публикации. Отмечено, что изучение личных архивов началось впервые в 1955 году с описания архива Мирзы Фатали Ахундзаде и продолжается до последнего периода. До настоящего времени 27 из 32 архивов были описаны и опубликованы в виде книг. Однако возникает необходимость доработки некоторых описательных книг, не соответствующих желаемому уровню.

В статье также приведены конкретные примеры того, какие материалы хранятся в архиве в зависимости от области деятельности и должности владельца фонда. Хотя в предисловиях к опубликованным описательным книгам дается общая информация о фондах, личные архивы до сих пор не были исследованы всесторонне. В статье личные архивы, хранящиеся в Институте Рукописей имени Мухаммеда Физули, подвергнуты комплексному анализу, и подчеркнуто, что каждый фонд является объектом отдельного исследования.

**RİSALƏ.
ELMİ
ARAŞDIRMALAR
JURNALI**